

Klem tussen schuld en vergeving.

Rol en recht van het slachtoffer

R.Ruard Ganzevoort

Verschenen in: Houtman, C. e.a. (Red.) *Ruimte voor vergeving*. Kampen, Kok (Kamper Studies), 1998, pp. 147-158.

In mijn bijdrage aan deze theologische wandeling rond het begrip ‘vergeving’, zet ik in bij de ervaring van slachtoffers. Elke behandeling van het onderwerp zal mijns inziens recht moeten doen aan hun ervaring. Waar de slachtoffers niet verstaan, erkend of geholpen worden, daar wordt een begrip als vergeving op zijn best irrelevant, op zijn slechtst een instrument om geweld en onderdrukking in stand te houden. Meer toegespitst: ik zet in bij de ervaring van mannelijke slachtoffers van seksueel misbruik. Het onderzoeksproject waar ik mee bezig ben draait om de vraag welke verbanden er zijn tussen de ervaring van seksueel misbruik en de manier waarop geloven wordt beleefd, ingevuld en / of afgewezen, en of (hoe) geloven kan helpen bij het verwerken van deze ervaring. Aan de hand van materiaal uit dit onderzoek probeer ik de dynamieken van het vergevingsproces aan de orde te stellen.

1 SLACHTOFFERS AAN HET WOORD

In het onderzoek zijn tot nu toe twaalf interviews gehouden met seksueel misbruikte mannen ¹. Een van de schriftelijke vragen luidde: bent u in staat en bereid degene die u misbruikte te vergeven? Wilt u toelichten wat u onder vergeving verstaat, en aan welke voorwaarden voldaan moet zijn voor u kunt en wilt vergeven? Van vier mannen geef ik hier de korte antwoorden weer:

Een 63-jarige priester antwoordt wel te kunnen en te willen vergeven: ‘Gezien de verschillende betekenis van het gebeuren voor de plegers (nagevraagd: ‘nieuwsgierigheid’) hoef ik ze niet te vergeven. Wel ben ik bij de verwerking heel erg kwaad geweest op God. Maar Hij kan er ook niets aan doen.’

Een 40-jarige monteur, langdurig misbruikt door een familielid, heeft dezelfde bereidheid, maar licht toe wat de voorwaarden zijn: ‘Schuldbekentenis. Wat gebeurd was, is niet goed geweest! Spijt betuiging. Als het even kan ook betalen in de kosten die gemaakt zijn voor therapie.’

Een 46-jarige psychiatrisch verpleegkundige, misbruikt door een oudere broer en door een volwassen kennis, antwoordt negatief en vult aan: ‘Vergeving is voor mij: iets niet meer kwalijk nemen, er geen last meer van hebben, Erkennen dat de ander het niet kon helpen. Vergeven kan m.i. pas als er over gepraat is.’

¹ De twaalf geïnterviewden hebben elk ook een schriftelijke vragenlijst ontvangen. Elf van hen hebben deze ingevuld en geretourneerd. Bij één van de geïnterviewden riep het invullen zoveel emoties op dat hij daar om therapeutische redenen niet mee door kon gaan. Omdat de vragenlijst in deze fase ontwikkeld werd met het oog op een bredere verspreiding in de volgende fase van het onderzoek, is de formulering van de vraag niet bij allen gelijk geweest. Wel is er een zodanige overeenstemming dat de betrouwbaarheid van de gegevens die ik in dit artikel gebruik daardoor niet wordt geschaad. Ter bescherming van de geïnterviewden zijn namen en sommige persoonsgegevens gewijzigd.

Een 50-jarige ambtenaar, misbruikt door een buurman, is wel bereid, maar niet in staat om te vergeven. Zijn toelichting: 'NB: betrokkene is reeds overleden. Ik kan vergeven onder voorwaarde dat betrokkene erkent dat hij fout is geweest. Eenzijdig vergeven kan ik niet.'

De verscheidenheid aan antwoorden maakt duidelijk dat (in elk geval voor deze mannen) 'vergeving' geen eenduidig concept is. Op basis van de weergegeven antwoorden zijn verschillende invalshoeken te reconstrueren. De priester gaat uit van de intentie van de dader, en de verpleegkundige van diens onvermogen. Beide ver-ont-schuld-igen de dader daarmee. Beide benadrukken ook het belang dat er over gepraat is / kan worden. Dat kan ook verklaren dat de priester, die het nagevraagd heeft wel kan vergeven, en de verpleegkundige niet. De monteur en de ambtenaar gaan uit van een schuldbekentenis van de dader. Waar die ontbreekt, wordt vergeving onmogelijk.

Voordat ik een poging doe hierin meer systematisch lijnen te trekken, wil ik eerst een aantal fragmenten uit de interviews weergeven. Daaruit wordt namelijk duidelijk dat de zaak nog complexer is.

1.1 André

(57; alleenstaand; protestants opgevoed, nu R.K.; verpleger. Als kind jarenlang door verschillende personen waaronder zijn beide ouders seksueel misbruikt.)

'Die God, die dan eh.. zoveel liefde moet inhouden, van alles en nog wat, die was er dan schijnbaar voor de wereld, maar niet voor mij.' 'Ik weet dat eh... verstandelijk kan je zeggen van eh.. nou, God vergeeft ook hem. Maar dat zie je niet op dat moment als kind hoor.'

'Het geven van vergeving is voor mij geen punt. Ik heb getracht mijn ouders, onderwijzer, buurman te vergeven, wat met heel veel moeite en met ups en downs soms lukt. Het ontvangen van vergeving is veel moeilijker. Ten eerste vind ik dat ik het niet verdiend heb en ten tweede vind ik dat dit niet voor mij bestemd is. Geven is makkelijk. Ontvangen moeilijk te aanvaarden en te accepteren.' 'Het werd later heel extreem. Een periode. Het is wel een korte periode geweest, ongeveer een anderhalf jaar, dat ik het ook verdiende, een heel idiote gedachte, dat ik geslagen werd, dus ik ranselde gewoon mezelf af, of ik bond me vast aan een boom.'

1.2 Ben

(58; gehuwd; protestants; predikant. Als kind langdurig misbruikt door een oudere jongen uit de buurt.)

'Ik voelde mij een bankovervaller. En dat mag niemand ontdekken. Ik heb de bank overvallen. Ik heb misdaden gepleegd. Want ik heb dat gedaan, en het voelde goed, en ik ben het blijven doen. Ik ben schuldig. En dat moet verborgen blijven.' 'Kan je nagaan, (snikkend) hoe intensief onrechtvaardig diep je je eigen schaamt voor iets waar die dader zich voor moet schamen. Niet ik, ik ben een jongetje van zes jaar. Maar goed, ik heb me dus gevoeld altijd als een voortvluchtige. Voor het oog der mensen. Ik heb nooit het gevoel gehad dat God me veroordeelde. Ik heb nooit en nog steeds niet, ik heb nooit gedacht dat ik verloren ga of zo.'

Over het ontvangen en geven van vergeving: 'Ik heb hier geen ervaring mee. Vergeving zal best wel kunnen als de pleger volkomen veranderd is en met tranen om vergeving vraagt. Vergeven is geen zaak van het slachtoffer. Alleen de dader heeft profijt daarvan. Daarom heb ik weinig belang daarbij.'

1.3 Chris

(46; gehuwd; evangelisch opgevoed, niet kerkelijk betrokken; kok. Als kind enkele jaren lang misbruikt door zijn oudere zus, als adolescent langere tijd door zijn werkgever.)

‘Vanaf mijn vijfde jaar is ze (zijn zus, RRG) seksueel met mij aan de gang gegaan (...) ik heb altijd mijzelf jarenlang daar de schuld van gegeven. Ik ben begonnen, hè. Maar het is andersom. Zij heeft het toegelaten, enne, ja, en dat heeft mij al die jaren beïnvloed. En nog, dat ik mij schuldig voel over dingen, terwijl dat absoluut niet nodig is. Het beheerst je leven.’ Over het misbruik door zijn werkgever: ‘Maar je laat het toe omdat het vroeger ook moest. Is heel simpel, en het zijn dingen die je later dus allemaal kunt uitvogelen, van zo zit het in elkaar, daar was je je toen niet van bewust. Je gaf er gewoon aan toe. Omdat het niet anders kon. Het hoorde zo.’

‘Oh, mijn moeder, dat gesprek dat ik met haar had, dat je dan ook weer de opmerking krijgt van, je moet je problemen in de handen van de Heer geven, dat heb ik ook gedaan. En dan ben je er vanaf. Maar zo werkt het niet hè?’ (Zijn vrouw Carla vult aan: ‘En weet je wat ze ook altijd zei: Mijn God heeft mij vergeven. Mijn God heeft mij vergeven, met een stalen gezicht. Vreselijk gewoon, dat zei ze zo vaak. Mijn God heeft mij vergeven. Het lag mij dan op de tong om te zeggen: Ja is dat dan dezelfde God die ik ook heb, of zo? Of heb jij een God alleen?’)

‘Dat is een kwestie van gaan, of willen vergeten, (verbetert) vergeven, en maar vergeten doe je het nooit. Maarre, doordat je dus een christelijke opvoeding meekrijgt, betekent dat heel simpel dat je dat ook niet meer kwijtraakt. Want het zit wel in m’n hele leven verweven. Want je zelf-ervloeken, hè, door Godverdomme te zeggen, na verloop van tijd het woord op zich een heel andere betekenis krijgt. Dat ik ja in bepaalde situaties ontglipt het me nog weleens, maar normaal gesproken dan probeer ik het woord te vermijden met de achterliggende gedachte van: ik zit mezelf te verdommen. En daar heb ik geen zin aan. Dat wil ik niet meer.’

1.4 Frits

(44; alleenstaand; R.K.; maatschappelijk werker. Als kind twee jaar lang misbruikt door zijn vader.)

‘Ik voelde me verantwoordelijk. Ik voelde me verantwoordelijk voor mijn zus, ik voelde me verantwoordelijk voor mijn broer, ik bedoel, het is niet aan de orde om te zeggen: kijk nou eens wat mijn vader doet. Dan zou ik precies het tegenovergestelde doen van wat ik wilde.’ ‘Mijn moeder was dus verschrikkelijk boos toen zij erachter kwam wat er speelde. Enne, boos is eigenlijk eh, een soort eufemisme. Maar, ze maakte hem dus- hij was de duivel in eigen persoon, hij was het kwaad, (...) het persoonlijk kwaad zal ik maar zeggen. Enne, maar ik kon, daar kon ik absoluut niet in mee gaan, ik kon niet zeggen: dat is de duivel, of mijn vader is slecht, want het zou betekenen dat ik slecht was. Ik was namelijk in mijn beleving medeverantwoordelijk was, geen slachtoffer.’ ‘Ik bedoel, ja, je voelt je natuurlijk ongelofelijk schuldig, want je voelt je schuldig naar allerlei kanten toe. Je bent in jouw beleving als kind gewoon deel van het geheel.’

‘Die zondagse diensten, enzovoort, ehm, kon ik ontzettend boos zijn als het elke keer ging om schuld, om eh eh, de kwalijke kanten in jezelf. Nou mag dat dus zo wezen, maar ik zat me toch eigenlijk maar ontzettend op te offeren voor andere mensen, en daar kwam eigenlijk nooit geen zak voor terug. Daar vroeg ik ook helemaal niet om, en dat zou ik ook niet durven, maar het hielp me niet echt. Ik bleef almaar, ik kwam niet in beeld. Die behoefte was er natuurlijk wel. Ik kan niet zeggen dat ik geen behoefte zou hebben gehad aan iemand die zegt: Zullen we het eens over jou hebben? (lacht) Ja? Zonder dat dat bedreigend zou zijn.’

1.5 Geert

(40 jaar; woont in groepsverband; R.K. opgevoed, nu niet kerkelijk; hovenier. Van zijn zevende tot zijn negenentwintigste in internaten misbruikt door kloosterbroeders en begeleiders.)

‘Ik vraag me soms weleens, soms heb ik weleens van ja wat bezielde ze. Waarom doen ze zoiets, vinden ze dat leuk om kinderen te kleineren en slachtoffers maken, (...) Ja als ik terugkijk over die

periode voel je je schuldig, je voelt je vies. Je voelt je machteloos, en dat voel je je nog.' 'Ik moet heel eerlijk wezen, ik zag mezelf als een duivel. Omdat, omdat er zoveel dingen van je ontnomen is.'

'Kijk want als God bestaat, in mijn ogen, dan moet-ie je beschermen als kind zijnde, moet-ie een kind beschermen tegen zulke dingen. Waar is-t-ie? Waar was-ie toen ik 'm nodig had? (emotioneel:) toen was er geen God. Was er alleen maar een duivel die meespeelde (begint te huilen). En dan zeg je, ja, zo kan je niet gaan praten, nee, maar in feite is het wel zo.' 'En waarvoor dee-je 't? Niet voor God, maar wel voor de duivel. Maar je wist wat er ging gebeuren. Op een gegeven moment kon ik 't gewoon op papier zetten, en weer ging 't gebeuren. Na de mis, bloesje, of badhemd, en dan kwam er weer een broeder en die ging met je eh seksueel handelingen verrichten. (stilte). Als ik nu terug denk, gebeurt het zo weer.' 'Nee, de feiten liggen gewoon op tafel bij mij: waar blijft die God die ik toen nodig had? Maar ik heb (stilte) nu heb ik weer een goede band met mijn vader, dat heb heel wat jaren geduurd, om weer een band te krijgen met hem, en ook met hem over die dingen te praten (emotioneel), waar ik nooit over heb kunnen praten, met mijn pleegmoeder heb ik het er wel over gehad (zucht). Maar d'r werd me van alles verweten door mijn vader, ja, waarom? Aan de ene kant is het begrijpelijk, maar 't is altijd je vader die zich zorgen maakt over zijn kinderen, zolang hij leeft, maar hij zegt: ja, maar waarom heb je er nooit eerder over gepraat- ik zeg pa, ik zeg, je moet niet beginnen te zeuren. (Je voelt als kind) achtervolgingsargwaan, angst, je voelt je vies, je voelt je schuldig, al die dingen.'

2 HET SCHULDIGE SLACHTOFFER

De aangrijpende verhalen laten zien dat vergeving en schuld in verschillende relaties aan de orde komen, met name in de relatie tussen het slachtoffer en de dader, en in de relatie tussen het slachtoffer en God. De vergeving van de dader door God is voor de slachtoffers minder relevant. De complexiteit zit er nu in, dat het slachtoffer in deze verschillende relaties waar vergeving een thema is, een verschillende rol heeft. In de relatie tot de dader is hij degene die al dan niet vergeven kan, dan wel moet. In de relatie tot God is hij degene die vergeving nodig heeft, of denkt nodig te hebben.

De tegenspraak, die door die verschillende rollen wordt opgeroepen, kan door de geciteerde mannen meestal niet worden opgelost. Daardoor ontstaan conflicten en blokkades. Vanuit de levensverhalen van deze mannen ontstaat het volgende beeld ².

Alle genoemde mannen zijn opgegroeid in een situatie die niet ideaal was. Dat geldt misschien voor bijna iedereen, maar met name bij slachtoffers van seksueel misbruik is een dergelijke achtergrond vrijwel altijd aanwezig. Die achtergrond is er de oorzaak van dat het opgroeiende kind kwetsbaar gemaakt is. Deze kwetsbaarheid leidt tot een gebrek aan zekerheid en (zelf-)vertrouwen, waardoor het kind gevoelig wordt voor zowel dwang als tederheid, en voor een dader een makkelijke prooi wordt.

Om verschillende redenen is het kind dat slachtoffer wordt echter geneigd daarvan zichzelf de schuld te geven. In de eerste plaats geldt voor vrijwel ieder kind een vergaande loyaliteit ten opzichte van ouders. Wanneer één van de ouders de dader is, brengt dit het kind in een loyaliteitsconflict (zie Frits). Ook wanneer de dader een broer of zus is, of iemand buiten het gezin, staat de loyaliteit onder druk, omdat de ouders het kind kennelijk niet hebben kunnen beschermen (zie Geert). Dit loyaliteitsconflict kan worden opgelost door de verantwoordelijkheid voor het seksuele contact aan zichzelf toe te schrijven.

² Ik ga uit van de ervaring van mannelijke slachtoffers. Veel van wat hier beschreven is zal ook voor vrouwelijke slachtoffers gelden. Op de verschillen tussen beide groepen ga ik hier niet systematisch in. In verband met mijn uitgangspunt spreek ik over slachtoffers in de mannelijke persoon, waar het daders betreft probeer ik seks-neutraal te schrijven, omdat deze mannen zowel met mannelijke als met vrouwelijke ouders te maken hebben gehad. In deze keuze ligt geen afwijzing van de ervaring van vrouwelijke slachtoffers.

In de tweede plaats geldt voor jongens en mannen dat zij eerder zichzelf als initiatief nemend en verantwoordelijkheid dragend te beschouwen, dan als slachtoffer. Ook waar zij aantoonbaar door anderen zijn gemanipuleerd of zelfs gedwongen, zullen ze het gebeuren trachten te herdefiniëren tot een eigen keuze (Zie Ben, Chris). Dit gegeven hangt nauw samen met de ontwikkeling van een mannelijke identiteit in onze cultuur³. Tot de geldende mythes van mannelijkheid behoren de ideeën dat mannen (en jongens) in staat zijn zichzelf te redden, dat zij een sterke seksuele behoefte te hebben, en dat seksueel contact emotioneel minder voor hen betekent. Bovendien is in de publiciteit lange tijd meer aandacht geschonken aan vrouwelijke slachtoffers en mannelijke daders. Dat maakt seksueel misbruik bij uitstek een ervaring die hen niet kan overkomen. Het past niet in de beeldvorming. Anders gezegd: er is in de sociaal-culturele context geen canonic verhaal voorhanden waarmee zij hun ervaringen kunnen duiden⁴. Door zichzelf als medeplichtig te beschouwen, krijgen zij als het ware weer greep op hun identiteit als man.

In de derde plaats is er het mechanisme dat aangeduid wordt met 'blaming the victim'. Het is voor de samenleving het meest comfortabel om niet te hoeven erkennen dat zaken als seksueel misbruik voorkomen. Een slachtoffer dat aandacht vraagt voor het aangedane onrecht doorbreekt dan ook het gewenste stilzwijgen op dit punt, en is 'schuldige' aan het verstoren van de openbare orde en rust. Om die reden kan de omgeving proberen het slachtoffer zwart te maken, te verdenken van onzuivere motieven bij de openbaarmaking, of anderszins te isoleren. Omdat tot de gevolgen van seksueel misbruik onder meer verslaving, sociaal ongewenst gedrag, promiscuïteit en criminaliteit kunnen behoren, is het vinden van een grond om het slachtoffer aan te vallen in een aantal gevallen niet zo moeilijk.

Het gevolg van deze ontwikkelingsdynamieken is dat de dader in de beleving van het kind schuldeloos wordt gemaakt, en dat het kind zichzelf als schuldige gaat beschouwen. Dat kan zo ver gaan dat het zichzelf gaat bestraffen (zie André). Door in het eigen levensverhaal deze rolverdeling aan te brengen, kan het kind overleven. Het voldoet aan de eisen die binnen de sociaal-culturele context aan mannen gesteld worden, en het kan zo de relaties met de belangrijke anderen in stand houden. Als zodanig is het een functionele overlevingsstrategie.

Tegelijk kan het slachtoffer met deze rolverdeling geen recht doen aan het primaire besef dat de ander schuldig is aan het schenden van de persoonlijke en lichamelijke integriteit. Er zijn teveel ervaringen die niet kloppen met de gevonden overlevingsstrategie. Dat blijkt onder meer uit de antwoorden van deze mannen in de schriftelijke vragenlijst op de vraag welke emoties werden opgeroepen door het seksuele contact. Veruit het vaakst genoemd en door de mannen zelf als het belangrijkste aangegeven zijn angst, schaamte en schuldgevoel. De rol van schuldige, die nodig is om te blijven functioneren en de macht over het eigen leven terug te winnen, strookt dus niet met de ervaring van machteloosheid en vernedering.

Ook het doel de sociale relaties in stand te houden wordt op termijn niet gediend met een eenzijdige rolverdeling waarbij het slachtoffer zichzelf als de schuldige beschouwt. Gevraagd naar de periode tussen het zestiende levensjaar tot vorig jaar (de volwassen levensfase met uitzondering van het huidige functioneren), melden alle mannen vaak last te hebben van eenzaamheid. Andere vaak genoemde problemen zijn vluchtgedrag (11maal genoemd), het gevoel afgewezen te worden (11

³ S. Dijkstra, *Bij stukjes en beetjes. Mannen die als kind seksueel misbruikt zijn*, Utrecht 1996. I.M. Harris, *Messages men hear. Constructing masculinities*, London 1995.

⁴ R.R. Ganzevoort, Ongehoord ... Ongezegd. Mannen, seksueel misbruik en geloof, *Praktische Theologie* 23/5 (1996), 488-508.

maal), wantrouwen in mensen (9 maal), moeite met mannelijke en / of vrouwelijke vriendschappen (8 maal) en angst voor intimiteit (8 maal).

3 CUI BONO?

Ben stelt de zaak heel scherp: 'Vergeven is geen zaak van het slachtoffer. Alleen de dader heeft profijt daarvan. Daarom heb ik weinig belang daarbij.' De vraag is dan ook gerechtvaardigd: 'cui bono', wie komt de vergeving ten goede? Hier wreekt zich bij de geïnterviewde mannen de paradoxale aard van de gekozen rolverdeling in het levensverhaal. Al deze mannen melden in de vragenlijst of interviews dat schuldgevoel een grote rol speelde dan wel nog speelt. Dat schuldgevoel kan religieus worden ingekleurd, of meer gericht zijn op de sociale relaties. In de rol van 'schuldige' kunnen ze aan God of de mensen om hen heen vragen hen te vergeven. Tegelijk kunnen ze die vergeving veelal niet ontvangen. Dat heeft twee oorzaken. De eerste, meer theologische, is dat er feitelijk geen sprake is van schuld, zodat een werkelijke vergeving logisch onmogelijk is. De tweede, meer psychologische, oorzaak is dat zij er voor het instandhouden van hun overlevingsstrategie belang bij hebben de rol van schuldige vast te houden. Dat betekent dat het vragen om vergeving meer een rituele dans is, dan een daadwerkelijk proces.

Het is in deze paradox voor het slachtoffer ook problematisch om de dader te vergeven. Wanneer de dader wordt gheredefinieerd tot bondgenoot of onschuldige, of zelfs tot slachtoffer, dan is er in die definitie geen sprake meer van schuld, en kan ook het slachtoffer niet vergeven. Zoals uit de citaten aan het begin blijkt, is die noodzaak er volgens sommige mannen ook niet. Tegelijk bestaat er een door de christelijke traditie versterkte communis opinio dat vergeving een moreel hoogstaande daad is, die het verdient nagestreefd te worden. De verbinding, die bijvoorbeeld het Onze Vader legt, tussen het ontvangen van Gods vergeving en de vergeving van wie ons iets schuldig zijn, leidt er toe dat slachtoffers ook in het geloof leren dat zij moeten vergeven, terwijl de boven geschetste paradox dit feitelijk onmogelijk maakt. Daarmee wordt de schuld van het (niet-vergevende) slachtoffer vergroot, en het ontvangen van vergeving opnieuw geblokkeerd.

Verder is het van belang rekening te houden met het gegeven dat het vermogen om te vergeven geschaad wordt door negatieve relationele ervaringen als seksueel misbruik. De oproep om te vergeven breekt dan stuk op het feit dat slachtoffers daar psychologisch gezien niet toe in staat zijn⁵. Voordat van hen gevraagd kan worden de schuldige te vergeven zullen zij dan ook eerst de gelegenheid moeten hebben gekregen om te groeien, te 'genezen', enzovoorts. Voortijdige vergeving biedt geen mogelijkheden om positieve en negatieve ervaringen te integreren, maar houdt juist die tegenstelling in stand.

Cui bono? Wie heeft er baat bij de vergeving? Het ligt voor de hand om met Ben te menen dat vooral de dader belang heeft bij als het slachtoffer zover komt dat hij vergeven kan. Dat is in zekere zin waar. In eerste instantie heeft de dader vooral belang bij geheimhouding. Wanneer het misbruik aan het licht komt, kan de dader proberen zijn sociale rol en positie te handhaven door het te ontkennen, bagatelliseren, rationaliseren, of het slachtoffer te beschuldigen. Het zonder voorbehoud erkennen van de schuld en de bereidheid de gevolgen te dragen liggen minder voor de hand. Wanneer de dader dan al om vergeving vraagt, is argwaan op zijn plaats. Gaat het er de dader werkelijk om de schuld te belijden en zich over te geven aan het slachtoffer, of betreft het een poging het slachtoffer opnieuw machteloos te maken door hem ook het recht op vergelding en woede te ontnemen? Marjo Eitjes

⁵ J. Gartner, The capacity to forgive: An object relations perspective. In: M. Finn, J. Gartner (Eds.), *Object relations theory and religion; clinical applications*. Westport (Ct) 1992

formuleert: 'De oproep tot eindeloze vergeving van de machtige, sterkere, door de minder machtige, zwakkere, is - als het om geweld gaat - onmenselijk en vernederend: de meermachtige gaat vrijuit. Ook wordt voorbij gegaan aan de schuldvraag' ⁶.

In zijn proefschrift over de pastorale zorg aan incestdaders geeft Hans Borst de reacties weer op de vraag of en hoe de geïnterviewde predikanten de begrippen 'schuld' en 'vergeving' in de pastorale begeleiding van de incestdader ter sprake hebben gebracht. Opvallend daarbij is dat zij gezamenlijk twintig gevallen melden waarin schuld werd beleden voor (een deel van) de kerkenraad, en slechts negen gevallen waarin schuld werd beleden voor het slachtoffer. Enkele treffende citaten: 'Inmiddels sprak het hele dorp over de affaire tussen de predikant en zijn "rechterhand" (de geschorste ambtsdrager, die incest had gepleegd, RRG), maar vrijwel niemand over het slachtoffer.' 'Enkele dagen voor zijn sterven heeft hij zijn zeventienjarige dochter om vergeving gevraagd. Het meisje heeft haar vader vergeven. Direct daarna overleed de man' ⁷. Hoe positief het ook klinkt dat het meisje kon vergeven, het is de vraag of aan haar daarmee recht gedaan is, en of haar verwerking door deze gang van zaken bevorderd of geblokkeerd wordt. Dit roept de vragen op die Marjo Eitjes als volgt formuleert: 'Hoe ondermijnen we het beeld van God-als-bondgenoot-van-de-sterkere, die plaatsvervangend vergeving kan schenken aan de dader? Hoe voorkomen we dat het beeld van een welwillende, genadige God die alle zondaars tot zich neemt (ook de daders) ingezet kan worden tegen slachtoffers van seksueel geweld?' ⁸

Juist hierom ben ik minder geïnteresseerd in de vraag wat de dader er aan heeft als het slachtoffer hem / haar vergeeft. Als een slachtoffer een nog levende dader niet kan of wil vergeven en het daardoor niet tot verzoening kan komen, dan is dat niet de schuld van het slachtoffer. De relatie is geschonden door de dader. De consequenties daarvan zullen door de dader gedragen moeten worden. Als de dader inmiddels gestorven is, maakt het mijns inziens voor hem of haar niet meer uit of het slachtoffer tot vergeving kan komen. Het zou getuigen van een magisch denken om te menen dat de vergeving door het slachtoffer een rechtstreeks effect heeft op de positie van de dader na de dood.

Het bovenstaande maakt duidelijk dat vergeving een riskant begrip is. In de paradoxale rollen die bij seksueel misbruik aan de orde zijn is vergeving voor het slachtoffer (die zichzelf als schuldig ziet) onvindbaar, en is het vergeven van de schuldige (die door het slachtoffer ont-schuldigd wordt) onmogelijk. Wanneer de dader er om vraagt bestaat het gevaar dat juist het vragen om vergeving een voortzetting van het misbruik en de manipulatie is. Dat betekent dat de vraag fundamenteel wordt wat dan wel onder vergeving verstaan kan worden, en hoe dit juist voor het slachtoffer bevrijdend kan werken. Dat laatste blijft het uiteindelijke doel van deze bijdrage.

4 WAT IS VERGEVING?

Cruciaal in het omschrijven van 'vergeving' is het verband met 'verzoening'. Deze twee begrippen hebben een nauwe samenhang, maar ook een duidelijk verschil. Het voorbij zien aan die verschillen

⁶ M. Eitjes, Incest en godsdienst. In: A. Barnhoorn, J. Van Breemen (Eds.), *Pastoraat en incest. Het zwijgen doorbreken*. Hilversum 1990, 25-39.

⁷ J.C. Borst, *Gij zijt die man. Een onderzoek naar de pastorale zorg voor incestdaders*, Leiden 1995. De 45 geïnterviewde gemeente-predikanten behoorden tot de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, de 'Midden Orthodoxie' of de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika. Daarnaast werden 17 N.H. justitie-predikanten ondervraagd. De citaten staan op blz 231-233.

⁸ Marjo Eitjes, a.w. p. 31.

leidt tot de blokkades die bij de geïnterviewde mannen te herkennen zijn. Het onderscheid tussen de twee begrippen is in de ondertitel van mijn artikel - 'rol en recht van het slachtoffer' - aangeduid. Bij vergeving leg ik alle nadruk op het recht van het slachtoffer, bij verzoening op zijn rol. Nadat ik die twee heb onderscheiden en tegenover elkaar gezet heb, zal ik op de samenhang nader ingaan.

Voor de helderheid is het goed eerst aan te geven wat vergeving niet is ⁹.

- Vergeving is niet vergeten of ontkennen wat er gebeurd is.
- Vergeving is niet de dader excuseren.
- Vergeving is niet de schuld doen verdwijnen.
- Vergeving is niet de gevolgen religieus bagatelliseren.
- Vergeving is niet het slachtoffer (jezelf) vernederen.
- Vergeving is niet de dader vertrouwen.

⁹ Naar: C. Holderread Heggen, *Sexual abuse in Christian homes and churches*, Scottsdale (Pa), 1993, p. 126-129.

Vooralsnog zie ik vergeving als het -met erkenning van de schuld van de dader - afzien van wraak door het slachtoffer¹⁰. Hier worden twee elementen bij elkaar en tegenover elkaar gehouden, die in de praktijk veelal vermengd worden en daardoor schade doen. Enerzijds wordt de schuld volledig erkend, anderzijds wordt de straf / wraakactie niet voltrokken. Het vermengen van de twee betekent dat de schuld wordt weggenomen, ontkend of gebagatelliseerd. Daarvoor is straf zinloos en vergeving onmogelijk geworden. De schade daarvan wordt door het slachtoffer gedragen. Werkelijke vergeving - zoals ik die hier omschreven heb - heeft de connotatie van losmaken, 'aphiemi'. De band tussen schuld en wraak wordt doorgesneden. Tegelijk wordt de beknellende relatie tussen slachtoffer en dader, waardoor het slachtoffer levenslang in geheimhouding gebonden blijft aan de macht van de dader, doorgesneden. Vergeving is daarmee het eindstadium van een proces, dat sterk lijkt op een rouw- en verwerkingsproces¹¹.

Vergeving heeft dan vooral te maken met het recht van het slachtoffer. De schuldige mag geen vergeving eisen of afdwingen. De machtspositie die hij of zij zichzelf verworven heeft door het misbruik betekent zelfs dat elke vraag om vergeving gewantrouwd moet worden als een mogelijke manipulatie waardoor geen werkelijke vergeving plaats vindt. De enige die kan beslissen en beschikken over deze intermenselijke vergeving is het slachtoffer. Door dit recht te benadrukken wordt ook de macht van het slachtoffer hersteld. Alleen in dat geval kan vergeving bijdragen aan het verminderen van de gevolgen van het seksueel misbruik.

Ook op een andere wijze gaat het om het recht van het slachtoffer. Niet alleen is hij degene die beslist om al dan niet te vergeven, werkelijke vergeving gaat uit van het erkennen van de schuld. Het onrecht wordt bij werkelijke vergeving niet verdoezeld, maar aan de kaak gesteld. Dat maakt duidelijk dat vergeving op geen enkele wijze in tegenstelling is met een confrontatie met de dader of een aanklacht tegen de dader. Met het afzien van de straf of wraakactie door het slachtoffer is dan ook bedoeld dat hij die niet zelf (innerlijk of daadwerkelijk) voltrekt. Wel kan hij die overgeven aan juridische instanties, of in handen leggen van God (Rom 12:19). Terzijde, maar wel van belang, zij daarbij opgemerkt dat ook daarover alleen het slachtoffer mag beslissen.

Verzoening is een andere categorie. Hierbij gaat het om herstel van de relatie en van de rechtsorde. Binnen de klassieke theologie is daarvoor een offer noodzakelijk, en alleen al de term 'slachtoffer' maakt het verleidelijk om hem daarvoor verantwoordelijk te maken. Zoals ik eerder heb laten zien is de loyaliteit van kinderen zo groot dat veel slachtoffers er als vanzelf voor kiezen de verantwoordelijkheid voor de verzoening op zich te nemen. Voor dat doel offeren zij zichzelf op, met alle schadelijke gevolgen van dien. Het mislukken van de verzoening draagt vervolgens dan ook nog bij aan de 'schuld' van het slachtoffer.

Werkelijke verzoening, als relationele categorie, veronderstelt een bereidheid en inzet van beide partijen. Van de kant van de schuldige is erkenning van de schuld en oprecht berouw nodig. Dat moet zichtbaar worden in de inspanning om de schade te verminderen, te compenseren en het heil van het slachtoffer te zoeken. Van de kant van het slachtoffer is vergeving (in de hierboven omschreven zin) nodig. Waar één van beiden niet in staat of bereid is tot deze bijdrage kan er geen werkelijke verzoening ontstaan, al is een vorm van oppervlakkig herstel van de relatie soms mogelijk.

Werkelijke verzoening betekent ook dat de machtsverhouding waarin de schuldige het slachtoffer gevangen hield doorbroken wordt. Om die reden moet de argwaan bij elk verzoek om vergeving hier herhaald worden. Werkelijk berouw zal veelal geformuleerd worden als een verzoek om vergeving. Tegelijk is iemand die werkelijk berouw heeft er van doordrongen geraakt dat die vergeving niet

¹⁰ S.R. Freedman & R.D. Enright, Forgiveness as an intervention goal with incest survivors, *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 64/5 (1996), 983-992. R. Ruard Ganzevoort, *Stem tussen schuld en vergeving*, Kampen 1998, pp. 14-15. R. Ruard Ganzevoort, *Stem tussen schuld en vergeving*, Kampen 1998, pp. 14-15.

¹¹ P. Cooper-White, An emperor without clothes: the church's views about treatment of domestic violence. *Pastoral Psychology* 45/1 (1996), 3-20. M. Hunter, *Abused boys, the neglected victims of sexual abuse*, Lexington (Ms) 1990.

verdiend is, en niet geëist mag worden. Daarom ligt het bij werkelijk berouw meer voor de hand niet om die vergeving te vragen, omdat daar niet op gerekend mag worden. Werkelijk berouw laat ook de mogelijkheid van straf en vergelding volledig open.

Waar vergeving benadrukt, dat het gaat om het recht van het slachtoffer (in de zin van beslissingsrecht en van aanklagen van het onrecht), daar gaat het hier om de rol van het slachtoffer als sociale categorie. Verzoening betekent dat het slachtoffer niet langer in de rol van slachtoffer wordt gehouden omwille van de schuldige, maar de ruimte krijgt. Zelfs dat de schuldige zichzelf uitlevert aan de vrijheid van het slachtoffer om de relatie te herstellen. Daarmee wordt de verantwoordelijkheid voor de beschadigde relatie bij de schuldige gelegd en de macht van het slachtoffer over zijn leven en relaties hersteld¹².

Verzoening heeft dus ook te maken met de rechtsorde. Er kan geen verzoening plaats vinden zonder dat de geschonden rechtsorde wordt hersteld. Dat kan inhouden dat er genoegdoening plaats vindt, hetzij in de vorm van schadeloosstelling van het slachtoffer, hetzij in de vorm van bestraffing van de dader. Genoegdoening en verzoening sluiten elkaar niet uit; eerder zijn ze te zien als verschillende aspecten van hetzelfde proces. Zonder gerechtigheid wordt verzoening een loos begrip.

Wanneer duidelijk onderscheiden is tussen vergeving en verzoening, kan ook de samenhang worden aangegeven zonder het risico dat kleef aan een vermenging van de twee. Gelijkshakeling van vergeving en verzoening houdt de slachtoffers in de greep van de schuldige, en maakt hen machteloos, zoals uit de weergave uit de interviews en vragenlijsten bleek. Het onderscheid geeft hen hun stem, recht en macht terug. Daardoor worden zowel vergeving als verzoening mogelijk.

In een ideale situatie is er dan sprake van werkelijk berouw, ongelimiteerde vergeving en volledige verzoening. De bijvoeglijke naamwoorden geven aan hoe utopisch dit is. Bij seksueel misbruik en alle gevolgen van dien is er praktisch nooit sprake van een dergelijke ideale situatie. De meeste slachtoffers moeten leven met de gevolgen, terwijl de dader vrijuit gaat. In veel gevallen is het seksueel misbruik niet bespreekbaar met de dader, terwijl vaak ook de omstanders / familieleden en de kerk (wellicht onbewust !?) partij kiezen voor de dader. Ook komt het vaak voor dat de dader onbereikbaar of inmiddels gestorven is, bijvoorbeeld omdat het slachtoffer pas decennia later toe is aan het erkennen van het misbruik.

De geïnterviewde mannen geven aan dat het dan moeilijk is om te vergeven. Dat is voluit begrijpelijk, maar kan een gevolg zijn van een onduidelijke invulling van de begrippen 'vergeving' en 'verzoening'. Bij een afwezige dader of één die niet tot berouw bereid is, is verzoening geen haalbaar doel. Herstel van de relatie kan alleen tot stand komen door medewerking van de partners in die relatie.

Vergeving echter is niet afhankelijk van de dader. Het behoort tot de autonomie en autoriteit van het slachtoffer om de schuld van de dader te erkennen en (toch) af te zien van wraak. Het slachtoffer heeft het recht om te vergeven, of dat niet te doen. Of de schuldige daar iets aan heeft is voor mij principieel bijzaak. De keuze van het slachtoffer om te vergeven, en het proces waarin dat gebeurt, kunnen bevorderd worden bijvoorbeeld door inzicht in de zwakheden en achtergronden van de dader, door begrip voor diens situatie, of door tekenen van berouw. Dat doet echter allemaal niets af aan het erkennen van de schuld van de dader en aan het recht van het slachtoffer om al dan niet af te zien van de wraak.

¹² Hier is van belang de analyse van F.W. Keene, Structures of forgiveness in the New Testament. In: C.J. Adams, M.M. Fortune (Eds.), *Violence against women and children; a christian theological sourcebook*, New York, 1995. Keene laat zien dat binnen de hiërarchische structuren van de tijd waarin het NT ontstond vergeving altijd een daad is van de machtiger ten opzichte van de minder machtige persoon. Dat betekent dat een minder machtige (bijvoorbeeld een slachtoffer van seksueel misbruik) niet kan, mag of hoort te vergeven, omdat dat niet aan de orde is. Pas wanneer de machtige zijn macht aflegt kan het slachtoffer tot vergeving komen. Deze analyse sluit aan bij mijn benadrukking op het punt dat de mogelijkheid van vergeving parallel loopt aan de herstelde autonomie van het slachtoffer. Het verschil is dat ik dit niet afhankelijk wil maken van de bereidheid van de dader.

5 OMWILLE VAN HET SLACHTOFFER

Opnieuw: Cui bono? Het mag duidelijk zijn dat ik een pleidooi voer voor een visie op vergeving die voor het slachtoffer bevrijdend en helend kan werken. Ik heb laten zien dat de oproep tot vergeving vaak schadelijk werkt. Toch lijkt het me pastoraal en theologisch ongewenst om van vergeving af te zien. Juist omwille van het slachtoffer. Vergeving blijft een wezenlijk begrip in het christelijk geloof. Over de invulling en betekenis ervan kan en moet gesproken worden. Door nu echter bij slachtoffers (van welke aard ook) af te zien van vergeving, wordt het een leeg begrip. Het begrip 'vergeving' is immers gebaseerd op de constatering dat mensen elkaar beschadigen en daarmee schuldig zijn. Kenmerkend voor een leven in navolging van Jezus Christus is dat het een leven uit vergeving is, waardoor het ook mogelijk wordt elkaar te vergeven. Afzien van vergeving betekent dan ook dat slachtoffers buiten die messiaanse gemeenschap worden gezet.

Vervolgens kan vergeving, als vrije keus en daad van het slachtoffer, voor hemzelf bevrijdend zijn. Ook, misschien wel juist, wanneer de dader geen berouw toont of niet meer bereikbaar is, is vergeving als soevereine daad van het slachtoffer een bevestiging van zijn autoriteit over zijn eigen leven. Hij is niet langer gebonden aan de macht van de dader. Integendeel, het slachtoffer heeft het recht en de macht om de dader al dan niet te vergeven. Daardoor kan het besef van de eigen waarde en waardigheid toenemen.

Vergeving, dat wil zeggen het erkennen van de schuld van de dader en het afzien van wraak, maakt het voor het slachtoffer mogelijk de schaamte achter zich te laten¹³. Vaak denkt het slachtoffer de schaamte alleen kwijt te kunnen raken door zich aan te passen. Het slachtoffer leert zichzelf dan duiden als iemand die genezen wordt en zich daarmee weer voegt in de normen en mythen van de cultuur. Daarmee wordt echter de autoriteit van het slachtoffer geschaad. Bovendien worden de politieke implicaties en de aanklacht tegen de dader verzwegen¹⁴. Uiteindelijk is hier dan ook geen sprake van vergeving. Werkelijke vergeving erkent de schuld van de dader, en spreekt daarmee uit dat er geen reden is voor schaamte bij het slachtoffer.

Vergeving kan ook het slachtoffer de ruimte geven om nieuwe relaties aan te gaan en oude relaties nieuw te beleven en te duiden. Door te vergeven krijgt het slachtoffer weer autoriteit, waardoor het bewustzijn groeit dat hij zelf over zijn leven beslist. Dat zelfvertrouwen maakt het ook weer mogelijk te vertrouwen in anderen. Immers, vertrouwen is dan niet meer een zichzelf uitleveren aan de willekeur en macht van de ander, maar de autonome keuze om vertrouwen te

¹³ L. Carr, Feminist theological approaches to the sexual abuse of children, *Feminist Theology* 21 (1996) 21-42.

¹⁴ M. Davies, *Childhood sexual abuse and the construction of identity: Healing Sylvia*, London 1995; J. Lewis Herman, *Trauma en Herstel, de gevolgen van geweld - van mishandeling thuis tot politiek geweld*, 5e dr., Amsterdam 1996.

schenken of te onthouden. Onvermogen om te vergeven duidt er op dat de binding aan de macht van de dader nog niet doorbroken is, waardoor het slachtoffer gevangen blijft in zijn rol. Onwil om te vergeven is een keuze van het slachtoffer die wel de persoonlijke autoriteit bevestigt, maar geen openingen biedt voor een leven in relaties. De soevereine keuze van het slachtoffer om te vergeven bevestigt hemzelf in de rol van persoon, die in staat en bereid is om een relatie aan te gaan met andere personen.

Datzelfde geldt voor de relatie met God. De verbinding tussen het ontvangen van Gods vergeving en het vergeven van de medemensen is hierboven in haar paradoxale gevolgen beschreven. Werkelijke vergeving echter, die openingen biedt om als waardig mens relaties aan te gaan, maakt het mogelijk de reële schuld van anderen en de - op andere punten - reële schuld van zichzelf te erkennen. Ook het eigen aandeel in de relatie met de dader hoeft niet meer verzwegen te worden, omdat dat aandeel op geen enkele wijze een verontschuldiging is voor het misbruik.

De insteek om het slachtoffer te herstellen in zijn macht en autoriteit is noodzakelijk, maar ook riskant. Ontschuldiging van het slachtoffer kan hem opnieuw in een uitzonderingspositie plaatsen (allen nu boven de anderen), waardoor de gemeenschap en verbondenheid geschaad worden. Dan wordt vergeving een daad van neerbuigende welwillendheid. Daarom zal, na een wellicht onevenwichtige fase van zelf-ontschuldiging, toegeleefd mogen worden naar een eerlijke erkenning van het eigen onvermogen en de eigen schuld naast de schuld van anderen. Deze opening maakt een relatie met God en medemensen mogelijk.

Dat dit een langdurig proces is behoeft geen betoog. Het verloop daarvan kan in de toegemeten ruimte helaas niet beschreven worden¹⁵. Dat vergeving het recht van de slachtoffer is en blijft heb ik omstandig benadrukt. Elke eis tot vergeving is daarmee tegenstrijdig. Een heldere visie op vergeving kan echter juist voor slachtoffers bevrijdend zijn. Paradigmatisch mag dan zijn het woord van Paulus: 'Wreekt uzelf niet geliefden, maar laat plaats voor de toorn, want er staat geschreven: Mij komt de wraak toe, Ik zal het vergelden, spreekt de Here' (Rom. 12:19).

Kortom: waar de gevolgen van seksueel misbruik te maken hebben met schuld, schaamte, machteloosheid, wantrouwen en isolement, daar is vergeving - in de hier omschreven zin - een machtig middel in handen van het slachtoffer. Het erkennen van de schuld van de ander en onschuld van zichzelf, van de persoonlijke macht en soevereiniteit, van vertrouwen en relaties, leiden er toe dat het slachtoffer bevrijd wordt (of zichzelf bevrijdt) uit de gevangenschap van de dader. Door te vergeven, dat is los te laten, kan het slachtoffer ook zijn eigen slachtofferschap achter zich laten.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld B.B. Cunningham, *The will to forgive: a pastoral theological view of forgiving*, *The Journal of Pastoral Care* 39/2 (1985) 141-149; J. Lewis Herman, a.w.; M. Hunter, a.w.; P.C. Vitz, P. Mango, *Kernbergian psychodynamics and religious aspects of the forgiveness process*, *Journal of Psychology and Theology* 25/1 (1997), 72-80.

